

*М.В. ЗОСЬ-КІОР, кандидат економічних наук, доцент,
завідувач кафедри
Луганський національний аграрний університет*

Теоретичні аспекти удосконалення земельних відносин у сучасних умовах господарювання

Постановка проблеми. Сучасні економічні перетворення в аграрній сфері в основному асоціюються з проведенням земельної реформи. Необхідність її продовження зумовлюється економічною невизначеністю суб'єктів інтересів на селі щодо об'єктів інтересів, передусім – землі. Невизначеність не дає змоги аграрним виробникам працювати на перспективу і провокує орієнтацію на швидкий прибуток, нехтування агротехнічними вимогами щодо збереження родючості ґрунтів, небажання займатися тваринництвом [5, с. 3-4; 19; 20]. Це зумовлює актуальність виваженого наукового дослідження проблеми формування земельних відносин, зокрема, системи управління земельними ресурсами в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Учені, які займаються проблематикою земельних відносин, зокрема Березівський П.С. [1], Дієсперов В.С. [5], Дорош Й.М. [6], Латинін М.А. [8], Макаренко П.М. [9], Нелєп В.М. [11], Паленичак О.В. [12], Паньків З.П. [13], Саблук П.Т. [14], Статівка Н.В. [15], Ткаченко В.Г. [16], Федоров М.М. [17], концентрують увагу на наявності крім позитивних і негативних наслідків земельної реформи необхідності її переосмислення та продовження.

У сучасній науковій літературі трапляються доволі неоднозначні висновки з дослідження стану земельних відносин, зокрема системи управління земельними ресурсами, та перспектив їхнього розвитку. Одні

економісти-аграрники (Богіра М.С., Яців І.Б. [2, 18]) вважають за необхідне нагальне прийняття нормативно-правової бази щодо діючого ринку землі з домінуючою роллю приватної власності на землю, інші (Дієсперов В.С., Дорош Й.М. [5, 6]) – державної, ще інші (Кривов В.М. [7]) застерігають від наслідків цієї реформи, пропонуючи її переробити наново з самого початку.

НААН було розроблено стратегію й основні економіко-організаційні аспекти реформування галузі «Розвиток сільського господарства та земельна реформа» на виконання програми економічних реформ на 2010–2014 роки Президента України «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», за більшістю позицій якої пропонується широке громадське обговорення, оскільки задекларовані реформаторські дії на 2010–2011 роки на практиці здійснюються з великими розбіжностями у фактичних результатах від запланованих. Це в основному зумовлює логіку дослідження, орієнтовану на те, що земельні відносини спрямовані не тільки на забезпечення економічної, а й соціальної та екологічної стабільності.

Мета статті – дослідження теоретичних аспектів удосконалення земельних відносин в Україні у сучасних умовах господарювання.

Виклад основних результатів дослідження. Будь-які сучасні економічні перетворення необхідно розглядати з урахуванням чинника глобалізації. Земельна реформа

з цього погляду стикається з рядом основних позицій, які можна назвати вихідними.

По-перше, в Україні, площа якої в загальній площі земель світу займає менше 0,5%, видобувається, переробляється і залучається до виробництва приблизно 5% світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів, що знаходяться в господарському обігу [13, с. 2], в тому числі й найцінніших у світі ґрунтів. До того ж дані ресурси використовуються нерационально та екстенсивно. Недовикористовувані аграрні ресурси на фоні світової продовольчої кризи значно піднімаються в ціні. З цього погляду Україна має й гарантовані ринки збуту, і можливість значного підвищення свого міжнародного статусу, з яким неможливо не рахуватися.

По-друге, екстенсивне землеробство, крім беззаперечних економічних втрат, забезпечує конкурентну перевагу України на світовій арені – не тільки з позицій екологічності продукції, а й більшої її повноцінності порівняно з розвинутими країнами, що мають бідніші ґрунти та занадто інтенсифікували землеробство. Даний факт підтверджується не тільки біохімічними аналізами ґрунтів, а й конкуренцією на міжнародному ринку капіталу за право оренди українських чорноземів.

По-третє, для України позитивні результати може мати «ефект запізнення», тобто ситуація, коли реформи в країні проходять пізніше за аналогічні в країнах-піонерах. Це дає можливість сформувати досконалішу економіку з урахуванням чужих помилок.

Дані три фактори є беззаперечними потенційними перевагами аграрного сектору України, які через невирішеність принципових питань земельної реформи дедалі частіше стають його недоліками:

1. Земля як об'єкт господарювання. В даному питанні слід чітко визначитися щодо відносин власності на землю. При цьому зазначимо, що приватизація землі сама по собі не забезпечує ні ефективного бізнесу на землі, ні збереження її родючості. Для цього необхідно сформувати сприятливі макроекономічні умови, за яких більшість господарств зможуть рентабельно вести свій біз-

нес [9, с. 80]. Формування даних умов має спиратися на теорію стейкхолдерів, у рамках якої слід виділити наступні суб'єкти інтересів на селі: усе суспільство; селянство; працівники сільгосппідприємств; великий позасільський капітал.

Об'єкти інтересів на селі: природні (в масштабах сільських територій);

трудові (в масштабах сільських територій); фінансово-матеріальні.

Їхня єдність порушена через розосередження між учасниками виробництва, які є представниками різних інтересів [5, с. 2].

Принциповою позицією можна вважати необхідність включення землі в активи підприємств, у т. ч. через те, що засновники останніх керуються в економічних відносинах поняттям «чий засоби виробництва, того й дохід на ці засоби». При цьому слід зазначити, що 79% своїх прибутків у сільському господарстві одержують в Україні за рахунків природної родючості землі та лише 21% – як результат впровадження технологій (дані НДІ економіки природних ресурсів та екології землекористування) [12, с. 32]. Оскільки науково обґрунтованим (і підтвердженим західною практикою господарювання) є співвідношення між вартістю землі, основного й обігового капіталу 40%, 40 і 20% (його досягнення потребує спрямування на потреби галузі 600 млрд грн) [14, с. 10], земля має бути капіталом, а отже – мати ринкову ціну. Звідси випливає закономірний висновок – приватну власність на землю необхідно розглядати як обов'язкову передумову інвестиційної привабливості аграрного сектору української економіки [16, с. 29].

Надалі маємо дослідити припустимі формати цієї власності. Її параметри жваво обговорюються як серед класиків економічної наукової думки, так і серед сучасних науковців та практиків.

Отже, вбачаючи у домінуванні приватної власності на землю не тільки позитивні аспекти трудової мотивації власника-землекористувача, а й значне завищення собівартості продукції через відносини оренди та купівлі-продажу земельних часток, можна констатувати факт неодмінного відставання у розвитку сільського господарства і зни-

ження рівня продовольчої безпеки країн із незначним рівнем бюджетної фінансової допомоги.

Наприклад, у США 62 % землевласників не зв'язані з сільським господарством, одержують 13 млрд дол. рентних платежів (що могли б використовуватися на виробничі цілі) та 2–2,5 млрд дол. державних субсидій [9, с. 80].

Відносно досліджуваного питання К. Маркс зазначав: «Земельна власність відрізняється від інших видів власності тим, що на певному рівні розвитку вона стає зайвою і шкідливою, навіть з погляду капіталістичного виробництва» [10, с. 171-172].

Деякі сучасні вчені та практики також зазначають, що приватна власність на землю – це рудимент рабовласницького ладу, від якого більшість країн давно відмовилася і перейшла на поняття «право користування землею» [6, с. 30]. Це дещо схоже на право користування іншими природними ресурсами – надрами, водами, лісами, повітрям у комерційних цілях.

Ці висновки не безпідставні, доказом чого є надефективна практика застосування даного виду права в Нідерландах, Китаї й Ізраїлі, де домінує державна власність на землю. Дана теорія і практика заснована на аксіомі, що між державною власністю на землю та власністю на вироблений на ній продукт безпосередній причинно-наслідковий зв'язок відсутній [9, с. 78].

Практичне усвідомлення даного твердження нерідко стримує амбіційні, комплексні плани нашої держави. Наприклад, необхідні заходи із переведення ріллі в інші види угідь, зокрема залуження, заліснення (на орних землях втрати гумусу в 2,5 рази вищі, ніж на природних кормових угіддях (на прикладі Полтавської області) [8, с. 98] неможливі при розділенні масивів між багатьма господарями. Приватна власність неминує протиставляє інтереси окремих осіб загальносуспільним [5, с. 4].

Досить часто, на наш погляд, дані проблеми виникають через «щирі добросусідські» консультації західних експертів із земельної реформи, старанно витримуючих алгоритм «доведення до банкрутства» націо-

нального АПК. Адже нині, наприклад, щоб вивести ці землі з обробітку, держава має витрачати довічно значні кошти, яких у неї немає, для компенсації недоодержаних доходів власників земельних ділянок, або знищити власну екосистему, або надати земельні ресурси іноземцям.

Тому ринковий оборот земель може бути допущений, але за умови власності тільки фізичних осіб [5, с. 5]. У Франції близько 50 % фермерів є власниками землі, у США та інших країнах теж віддають пріоритет приватній власності на землю і засоби виробництва безпосередньо працюючим на землі фермерам [9, с. 82].

Взагалі на Заході існує поняття «фермерська градація» – вік фермерів-орендарів – до 30 років, фермерів-землевласників – більше 45 років, землевласників-орендодавців – 60 років і старше [9, с. 82], що дає можливість раціональніше використовувати земельні наділи, а також тип оренди «батько-син».

Тут виникає закономірне питання інвентаризації всіх земель та її економічної оцінки, яка в Україні останнім часом не проводилася. Це й створює нееквівалентні відносини між землекористувачами та землевласниками [16, с. 28-29]. Дане твердження підкріплюється тим, що в селах ніхто не знає реальної вартості свого паю. Ціну земель сільгосппризначення на сучасному нелегальному ринку визначає покупець, що протирічить самій суті ринкової економіки.

У даній проблемі стикаємося з дуалізмом:

I. Перенесення меж у натуру, роздрібнення полів означатиме втрату безсумнівних переваг великого виробництва [5].

II. Без виділення земельної частки на місцевості із закріпленням персонального індивідуального права приватної власності на них, жодна серйозна банківська установа не виступатиме в ролі заставоутримувача цих ділянок [16, с. 33].

За таких обставин небезпідставним є на державному рівні вирішення питання щодо консолідації всіх розпайованих земель, формування полів, сівозмін, повноцінних підприємств. Потім – розробка проектів внутрішньогосподарського землевпорядкування, раціональна організація територій, оптимізація сіль-

госпугідь і комплекс протиерозійних заходів [7, с. 50]. Але дане завдання, що ззовні здається утопією, може бути розв'язане (не тільки як за першої хвилі приватизації землі – за принципом поточної соціальної справедливості, але й економічної), на наш погляд, тільки через пайову участь фізичних та юридичних осіб у майнових комплексах, що світовою практикою встановлюється акціонуванням [5, с. 3]. Зазначена практика виправдала себе і в Україні, зокрема при формуванні агрокомплексу ВАТ «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча» за участю вчених Луганського НАУ.

Слід зазначити, що дане явище не є безперспективним на фоні посилення конкуренції за право оренди земельних ділянок (за інших рівних умов частку грошової форми плати за оренду землі можна вважати критерієм рівня конкуренції за право оренди [18, с. 17]). В Україні вартість оренди в 4-5 разів менша за рівень ЄС (в ЄС обробляють на умовах оренди 40% сільгоспугідь, орендна плата становить 8 ц /га пшениці, переважає довгострокова оренда (9 і більше років) [4, с. 61]). Посилення конкуренції підкріплюється також тим фактом, що у 2009 році в Україні 43,8% укладених договорів оренди (замість 10,5% у 2000 р.) було з суб'єктами, не в яких орендодавці одержали свій пай (з підприємствами, що надали пай, – 42,2 і 85,2% відповідно, з фермерськими господарствами – 14 і 4,3% відповідно) [4, с. 61]. Дані явища означають підвищення значимості українських земель сільгосппризначення не тільки як об'єкта господарювання, але і як засобу виробництва.

II. Земля як засіб виробництва. На перший план слід виділити позицію щодо комплексності показників ефективності використання землі: економічні (наприклад, землевіддача); екологічні (наприклад, динаміка вмісту поживних речовин в орному шарі ґрунту); соціальні (наприклад, чисельність працівників на 1000 га угідь) [11, с. 24-25].

Враховуючи глобальний зміст земельної реформи в Україні та необхідність узгодження значень даних показників, концептуальними основами управління земельними ресурсами є:

а) експорт продукції традиційної якості у безмежний ринок країн, що розвиваються (виробленої на інтенсивно оброблюваних землях);

б) експорт у високорозвинуті країни світу і для заможних верств населення (виробленої за технологіями органічного землеробства) [11, с. 22].

Інтенсифікація нашої сільськогосподарської галузі, як уже зазначалося, в основному через земельне питання. Так, землевіддача в Україні 270-320 євро/га, а в ЄС – понад 2000 [15]. При цьому майбутні доходи, навіть за збільшення обсягу виробництва, мають тенденцію до зменшення через їх «екологічне проїдання». Наприклад, щорічні втрати гумусу через мінералізацію й ерозію ґрунтів становлять 32-33 млн т (0,6 т/га) – це 9 млрд грн збитків за найскромнішими оцінками [15], що зіставне з поточними річними прибутками всього сільського господарства України.

Тому неодмінним атрибутом землекористування має бути його раціоналізація, що передусім пов'язано з державною політикою в цьому питанні в рамках загальнонаціональної стратегії розвитку.

III. Роль держави в управлінні землею сільгосппризначення. Оскільки земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування, розпорядження і управління землею на державному, господарському та внутрішньогосподарському рівнях як об'єктом господарювання і засобом виробництва [17, с. 4], роль держави в управлінні земельними ресурсами найсуттєвіша за всіх суб'єктів інтересів на селі.

І тут вихідним пунктом розвитку є конституційне положення, що всі природні ресурси є надбанням Українського народу. Власність на землю громадян і організацій – вторинна. Повноваження по використанню земельних ресурсів мають бути чітко розподілені між державними органами та громадами міст і сіл [5, с. 5].

Значення економічної й контрольної функції держави з кожним днем зростає через посилення глобалізаційних процесів і, відповідно, міжнародну інтеграцію України. При цьому слід зазначити, що нині для сві-

тової економіки є характерним синхронний вхід у кризу за рахунок розвинутих країн та десинхронний (самостійний) вихід із неї [3, с. 80]. Це потребує застосування додаткових адаптивних механізмів недопущення хаосу в стратегічно важливих сферах державного впливу, в т.ч. у земельних відносинах.

Наприклад, глобалізація – це колосальний стимул до галузевої консолідації [15], що є однією з причин формування сучасних агрохолдингів. Одночасно з цим вони займаються монокультурою, а орієнтація на вигідніші зернові й олійні культури посилює залежність країни від світового ринку [5]. Втрачаючи при цьому перспективні конкурентні переваги, агрохолдинги розвиваються в Україні за моделлю «орендних латифундій», монополізуючи землекористування з усіма впливаючими з цього наслідками.

У даному відношенні світовий досвід вже давно продемонстрував переваги кооперативного і кластерного підходів до організації виробництва, переробки та збуту сільгосппродукції, що в цілому підтримується Європейською економічною комісією ООН з питань управління земельними ресурсами в європейському регіоні. До того ж кооперацію можна розглядати як одну з основ формування громадянського суспільства, а державна влада може діяти в загальнонародних інтересах тільки під організованим тиском суспільства [5, с. 7].

IV. Соціальні аспекти земельних відносин. Соціальний бік відносин землеволодіння пов'язаний із приватизацією ренти порівняно невеликою часткою населення, оскільки селяни втратили колишні права співвласників колективних підприємств [5, с. 3].

При цьому соціальна справедливість у процесі приватизації землі нині стикається з економічною несправедливістю. Так, колгоспники з багаторічним внеском у сільськогосподарське підприємство мають право життєво одержувати від суспільства додатковий дохід, а ті, хто прийде в сільськогосподарське підприємство, платитимуть за право на це особам (нащадкам колгоспників), не працюючим у сільському господарстві [5, с. 3]. Це серйозний фактор демотивації, в основному для молоді, йти працювати в сільське господарство.

Проблема, на наш погляд, розв'язується в двох площинах. По-перше, через акціонування (або одержання паїв із земель запасу), по-друге, через диверсифікаційні соціальні технології. Так, у країнах ЄС близько 87% зайнятих і 95% створеної додаткової вартості в сільській місцевості пов'язано з несільськогосподарськими видами діяльності [1, с. 2], що формує відхід від сільського господарства до аграрного та інших видів господарювання у сільській місцевості.

Висновки. Підводячи підсумок вищесказаному треба зазначити, що з вирішенням наведених позицій щодо суспільних відносин із землею як об'єктом господарювання, землею як засобом виробництва, посиленням ролі держави в управлінні землею сільгосппризначення та соціальних аспектів земельних відносин з урахуванням чинника глобалізації, можливо дійти до логічного кінця затяжної земельної реформи в Україні. Подальші дослідження доцільно зосередити на відпрацюванні організаційно-економічних механізмів реалізації земельних відносин.

Список використаних джерел

1. *Березівський П.* Основні засади сталого розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / П. Березівський, А. Железняк // Режим доступу: nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum...2009_3...pdf/09bpsora.pdf.
2. *Богіра М.С.* Землекористування в ринкових умовах : еколого-економічний аспект : моногр. / М.С. Богіра. – Львів : Львівський нац. аграр. ун-т, 2008. – 226 с.
3. *Букреев А.М.* Экономическая природа цикличности и её проявление в развитии организации / А.М. Букреев, С.А. Куксов // Організаційно-економічні трансформації в аграрному виробництві : Матер. Міжрегіональних зборів учасників Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників у м. Луганську 29 січ. 2010 року / під заг. ред. д.е.н., проф. П.Т. Саблука та д.е.н., проф. В.Г.Ткаченко. – Луганськ : «Елтон-2», 2010. – С. 80-87.
4. *Данкевич А.С.* Развитие интегрированных структур у сельском хозяйстве: моногр. / А.С. Данкевич. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 350 с.
5. *Дієсперов В.С.* Селянам – бути хазяями сільських територій / В.С. Дієсперов // Агроінком. – 2010. – № 1-3. – С. 7-11.
6. *Дорош Й.* Напрями удосконалення екологічної політики в галузі земельних відносин / Й. Дорош // Землевпоряд. вісн. – 2012. – №2. – С. 28–33.

7. *Кривов В.Н.* Екологічески адаптивне землекористування в умовах реформування земельних відносин / В.Н. Кривов // Землеустроїство, кадастр и мониторинг земель. – 2011. – № 1. – С. 48-50.
8. *Латинін М.* Шляхи удосконалення системи державного управління земельними відносинами в Україні / М. Латинін, Г. Шарий // Публічне управління: теорія та практика. – 2010. – № 2. – С. 97-104.
9. *Макаренко П.М.* Різновиди використання приватної власності на землю в ринковій економіці / П.М. Макаренко // Земельная реформа и формирование рынка земли в Украине : Матер. Межрегионального собрания участников Всеукр. конгресса учёных экономистов-аграрников в г. Луганске 22 дек. 2008 г. / под общей ред. д.э.н., проф. П.Т. Саблука и д.э.н., проф. В.Г.Ткаченко. – Луганск : «Элтон-2», 2009. – С. 75-84.
10. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. Т. третий / К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. 2-е изд. – Т. 25. – Ч. 2. – 551 с.
11. *Нелеп В.М.* Земля України і здоров'я нації / В.М. Нелеп, Л.В. Бойко // Економіка АПК. – 2011. – №1. – С. 20–27.
12. *Паленичак О.В.* Рациональное землепользование в условиях сбалансированного развития агропромышленного производства / О.В. Паленичак // Економіка АПК. – 2012. – №2. – С. 27- 32.
13. *Паньків З.П.* Земельні ресурси : навч. посіб. / З.П. Паньків. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 272 с.
14. *Саблук П.Т.* Основні напрями удосконалення державної аграрної політики в Україні / П.Т.Саблук, Ю.Я. Лузан // Економіка АПК. – 2011. – №5. – С. 3–16.
15. *Статівка Н. В.* Удосконалення системи державного регулювання розвитку земельних відносин / Н.В. Статівка // Теорія та практика державного управління. – Вип. 1. – 2010. – № 28.
16. *Ткаченко В.Г.* О механизме формирования рынка земли в рыночных трансформационных процессах в Украине / В.Г. Ткаченко // Земельная реформа и формирование рынка земли в Украине : Матер. Межрегионального собрания участников Всеукр. конгресса учёных экономистов-аграрников в г. Луганске 22 дек. 2008 г. / под общей ред. д.э.н., проф. П.Т. Саблука и д.э.н., проф. В.Г.Ткаченко. – Луганск: «Элтон-2», 2009. – С. 28-36.
17. *Федоров М.М.* Трансформація земельних відносин до ринкових умов / М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 4-18.
18. *Яців І.Б.* Конкурентні відносини в системі аграрного землекористування / І.Б. Яців // Економіка АПК. – 2011. – №4. – С. 15-21.
19. Economic Assessment of Land Retirement in a Transition Economy: a Study Case of Ukraine / Oleg Kucher, Alan R. Collins, Jerald J. Fletcher. – Southern Agricultural Economics Association Annual Meeting, Orlando, FL, February 6-9, 2010. – 27 p.
20. *Zos-Kior, Nikolay V.* Foreign economic activity management of Ukrainian enterprises in conditions of globalization / Nikolay V. Zos-Kior, Valeriy Y. Ilyin. – Bibliogr. // Ekonomiczno-Informatyczny Kwartalnik Teoretyczny. – 2011. – Nr 28. – S. 87-96.

Стаття надійшла до редакції 07.11.2012 р.

* * *

Новини АПК

З початку року в Україні провели 4445 продовольчих ярмарків

У всіх регіонах України продовжують працювати продовольчі ярмарки. Із початку цього року проведено 4445 ярмарків, на яких реалізовано сільськогосподарської продукції на суму 302,1 млн грн. За минулий рік було проведено 53 645 ярмаркових заходів, на яких реалізовано 422,6 тис. т сільськогосподарської продукції на суму 4,6 млрд грн.

Мета таких ярмарків – дати змогу малим та середнім сільгоспвиробникам продавати продукцію якомога швидше та вигідніше, в обхід посередників. Таким чином, товаровиробник може більше заробити, а споживач – придбати товар без торгової націнки, – зауважив Міністр Микола Присяжнюк. Мінагрополітики України й надалі підтримуватиме проведення продовольчих ярмарків, які допомагають задовольнити попит українців на продукти харчування власного виробництва.

Також Міністр поінформував, що найбільшу кількість ярмаркових заходів провели в Сумській області – 318, Дніпропетровській – 280, Київській – 226, Вінницькій – 232, Житомирській – 228 та Волинській – 228. Водночас, меншу кількість ярмарків проведено у Львівській, Херсонській і Рівненській областях.

За обсягами реалізації продукції лідирують Луганська область – 3580 т, Житомирська – 3434, Одеська – 3180, Тернопільська – 2584 і Вінницька – 2560 т.

Джерело: Прес-служба Мінагрополітики України